

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI

“ƏDƏBİYYAT MƏCMUƏSİ”

NİZAMİ GƏNCƏVİ ADINA ƏDƏBİYYAT İNSTITUTUNUN

ELMİ ƏSƏRLƏRİ

2018, № 1

Sasani ÇİNGİZ

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

**NİZAMİNİN «İQBALNAMƏ» ƏSƏRİNDƏ «UTOPIK
CƏMIYYƏT» İDEOLOGİYASI VƏ AZƏRBAYCANIN QƏDİM
MƏDƏNİYYƏT TARİXİNDƏ ƏKS REALLIQLAR**

(I məqalə)

Açar sözlər: Nizami, «İqbalnamə», ictimai utopik cəmiyyət, tədqiqat

Key words: Nizami, Iqbalnameh, social utopian investigation, society

Ключевые слова: Низами, «Игбалнаме», общество социальной утопии,

исследование

Keçmiş sovet nizamişünaslığı elmində Nizaminin utopik görüşləri ideyası 1940-cı ildə işıq üzü görən «Nizami» almanaxının birinci kitabında professor Y.E.Bertelsin «Nizami yaradıcılığı haqqında bəzi qeydlər» adlı məqaləsində əsərininşün. Y.E.Bertels yazır: «İsgəndərnamə»nin axı-

gedə bilməz. Y.E.Bertels yuxarıdakı fikrini «Nizami» almanaxının 1940-cı ildə nəşr olunan ikinci cildində də bir qədər təfərrüatlı aydınlaşdırmaq istəyir və yazır: «Səddi – Çini tikəndən sonra o, nəhayət peyğəmbərlik zəkası almamışdan qabaq xəyal etdiyi əfsanəvi ölkəyə gəlir. O, burada əmək qədrini və xüsusi həyat quruluşu müvafiq olmuşlar» [3, s. 71].

1947-ci ildə nəşr olunan «Nizami» toplusunun «Nizami yubileyi» baş məqaləsində Cəfər Cəfərov yazır ki, «Nizami» cəmiyyəti necə yaxşılaşdırılmalı» sualından sonra çox «yaxşı cəmiyyət necə olmalıdır» sualına cavab verir... «İsgəndərnamə»nin ikinci hissəsində təsvir olunan utopik aləm həmən bu idealın yüksək şəklidir... Nizami real tarixi həyatdan ideala doğru gedən həqiqi yolu, sinfi çarpışmalar, üsyanlar, islahatlar, inqilablar yolunu tanımırdı. Onun tarixi məhdudluğu da bundan ibarətdir [4, s. 12-13].

Beləliklə, Nizaminin əsərlərində ictimai ədalət, ideal cəmiyyət və utopiya problemlərinin mənşəyi, mənha və mahiyyəti, məsələsi, 1940-1941-ci ildən başlayaraq bir sıra məqalə və Azərbaycanca ədəbiyyatın tarixi məqalələrində qədim yunan fəlsəfə tarixi və onun görkəmli nəzəriyyəçilərinə istinadlar əsas yer tutur. Ancaq bu istinadların heç də hamısı yunan fəlsəfəsinin əsas müddəaları ilə təsdiq və təsbit olunmur, məsələ ətrafında müqayisəli mühakimələr aparılmır. Bəzi alimlər marksizm-leninçi təlim və prinsipləri, məsələn, üsyan, inqilab, cəmiyyəti dəyişmək zəruriyyətinə Nizaminin biganə qalması və feodalizm qorxusundan susmasını dilə gətirirlər.

Bizim fikrimizcə, Nizami ümumiyyətlə, ideal cəmiyyət və utopiya-dan danışmır, sosial, mülki bərabərlikdən söz açır ki, onun da tarixi köklərini qədim və ən qədim Azərbaycanın ictimai həyatında aramaq lazımdır. Biz Nizaminin dünyagörüşünə qədim yunan və hətta hind bütperəst fəlsəfəsinin təsirini inkar etmirik. Ancaq sübutlar zəifdir və inandırıcı deyil. Sual olunur: Məgər qədim yunan filosofları sosial utopiyadan bəhs edəblər? Sosial bərabərlik cəmiyyəti Nizaminin «İqbalnamə»dəki təsvirlərində real tarixi kökləri olan ictimai quruluşdur və haqqında da ayrıca mənbələr mövcuddur ki, biz bu məsələ üzərində dayanıb araşdırma aparacağıq.

Nizaminin bərabərlik cəmiyyəti, yaxud utopiya haqqında fikirlərinin qədim yunan fəlsəfi nəzəriyyələri ilə əlaqəsinin elmi təsnifatı V.Hacıyeva və Z.Allahverdiyevanın araşdırmalarında müfəssəl şəkildə verilmişdir [5; 6].

Zərdüştü ayinləri, dini inanc və sosial-ictimai həyat, peşə, dolanışığı qaydaları haqqında ensiklopedik məlumat kitablarından «Videvdat» da (Vəndidat – divlər haqqında danışıq) belə bir «Başsız ölkə»dən bəhs edilir: «O ölkə ki, Ranha çayının hövzəsində yerləşmişdir, on altıncı ölkədir ki,

mən Ahura – Məzda yaratdım. Oranın sakinlərinin başçı və böyüyü yoxdur. Əhrimən oraya divin yaratdığı qışı gətirdi... [7, s.225] İ.Purdavud «Vəndidat»dakı həmin məlumatı izah edərək yazır ki, «Ranha çayının ətrafında haşşasız yaşayınlar köçəri həyat sürər türənlər olk mülk» [7 s.226].

Nizaminin «İqbalnamə»də Kuma qayıdan İsgəndəri Kür-Araz ovalığında (Alban ölkəsində) hasarsız və dağsız bir şəhərdə başçısız bir xalqın bərabərlik cəmiyyəti qurması ilə tanış etməsi uydurma və utopiya – xəyal kimi izah oluna bilməz. Çünki bu tarixi vəqə «Vəndidat»da da qeydə alınmışdır. Biz bu tarixi fakt haqqında bir qədər ətraflı 1964-cü ildə serial nəşri nəzərdə tutulan «Nizami Gəncəvi» almanaxının birinci nömrəsində çap olunmaq üçün verdiyimiz «Nizaminin zərdüştüliyə münasibəti» adlı məqaləmizdə danışmışıq. Ancaq məlum olmayan səbəblərə görə çapı gecikən həmin almanax, akademik M.C.Cəfərovun ciddi səyi nəticəsində, yalnız 1984-cü ildə işıq üzü gördü. Bununla belə, açıq deməliyəm ki, həmin məqalədə mən də səhnə olaraq «İqbalnamə»dəki sosial bərabərlik cəmiyyətinə Nizaminin utopik görüşləri kimi izah etmişəm. Ancaq bir həqiqət də yazmışam... «Başsızlar ölkə»si haqqında verilmiş parçanı aydınlaşdırarkən yalnız bu nəticəyə gəlmək olar ki, həmin ölkə öz xarakterinə görə qəbilə quruluşundan əvvəlki icma cəmiyyətinə aiddir. «Vəndidat»nin adamları mülkiyyət üzərində bərabərlik hüququna malikdir...» [8, s.150-151].

Makedoniyalı İsgəndərin Araz çayı kənarında gördüyü Ağsaqqallar şurası tərəfindən idarə olunan hasarsız, qapılan qıfılsız, sürüləri çobansız ölkə e.ə.322-321-ci illərdə fəth edilmişdir. İsgəndər bundan əvvəl 322-ci ildə vətəninə çatandan az sonra (13 iyun) vəfat etmişdir. Ancaq Arazın şimalında İsgəndərin şahidlik etdiyi sosial bərabərlik cəmiyyəti haqqında məlumatı bundan 230 il əvvəl, yəni e.ə. 550-ci ildə Kambizin oğlu ikinci Kirin (Kuros) Midiyanı Həxamənişilər dövlətinə qatmasından sonrakı dövrün mənbələrindən də bilmək olur.

Həxamənişilər (Ağamənişilər) (Xiyavi) imperiyasında Kür-Araz ölkəsi Albaniya XVI satraplığa daxil edilmişdir. Məhz bu dövrün hadisələrini qeydə alan «Vəndidat» kitabında həmin «Başsızlar ölkə»si haqqında belə deyilir. «O ölkə ki, Ranha (Araz) çayının hövzəsində yerləşmişdir, on altıncı ölkədir ki, mən Ahuramazda yaratdım. Avestada bu ölkənin əhalisi «Tayuji», ya «Tayji» adlanırmış. Araz çayından şimalda yaşayan tay-day tayfasını tarixçilər massaget – iskit mənşəli bilirlər. «...Rəvayətə görə, ikinci Kir dah (day, dak) tayfalarına qarşı yürüşə çıxmışdı». O, Araz çayını keçəndən sonra massagetlərin hökmdarı Tomirislə döyüşdə öldürüldü. «...Yuxarıda göstərdiyi üzrə rəhn alınıb İ.Purdavud Araz çayı hövzəsində başçısız yaşayınlar dah, day, dak tayfasını «Turan» – türk mən-

Qocaların İsgəndərə cavabı:

*Həqiqət budur ki, biz bir bölük,
Bir uduş-üzümsənəliyə olmuşuq,
Bir qrup dinpərvər zəiflərik,
Doğruluqdan tükün ucu qədər dönmərik.
Əyrilik qapısını dünya üzünə bağlamışıq,
Bu doğruluqla dünyada azadlaq...*

*Əgər çətinliyə düşsə biri, ona yardımçı olarıq; ...
Əgər bizdən birinə ziyan dəysə,
Və o zərərdən bizə xəbər verilsə,
Öz kisəmizdən istədiyini verərik,
Öz qazancımızla işi tamamlarıq.
Bizdə heç kimin malı başqasından artıq deyil,
Hamımız malı düz bölüşdürərik.
Özümüzü hamıya başçı sanırıq,
Başqalarının ağlına gəlməyənə gilməyirik.
Oğrulardan qorxumuz yoxdur,
Nə şahərdə şahna var, nə evdə gözətçi.
Evlərimizdə qifil-cəftə yoxdur,
Nə inək, nə qoyuna baxan var...
Əkin vaxtı işimiz toxum əkməkdir,
Əkini tapşırıraq o yaradana.
Darı və arpanın həndəvərinə dolanmırıq,
Məgər ki, altı ay sonra biçin başlayar.
Biri səyləyə, Yerdə...*

da işlənmiş qədim ənənəvi türk ad silsiləsində geniş yer almışdır. Dini, ruhani və dünyəvi vəzifə bildirən adlara “qam” (bilici) sözü əlavə edilirdi. Qorqud kitabında Qamğan adı işlənmişdir. Arzuzu əyaləti (Mannada) hakiminin miladdan öncə IX yüzilin başlanğıcında uduş-üzümsənəliyə Atəş ölkəsinə gətirilmişdir. Avropaya gələn hunlarda Atakam adlı şəxs adı haqqında Prisksos məlumat verir [13, s.43]. Tarixçimiz bu adların şəxs adı kimi işləndiyini yazır. Bizim fikrimizcə, bu adlar hakim, başçı anlamında işlənmişdir. Azərbaycanda hakimiyyəti sürən “Atəş ölkəsi” sülaləsi qədim türk ədəbiyyatında ənənəsinin davamıdır. Bu titulu daşıyanlardan biri də e.ə. IV əsrdə Midiyada pers istilasına qarşı üsyan qaldıran və hakimiyyəti ələ alan Qam Ata (Qamata) olmuşdur. Onun maq kahini olduğunu yazırlar. Qam maq sözünün metateziya uğramış şəklidir (Q.Kazımov). Nizaminin “İqbalnamə”də təsvir etdiyi “bərabərlik şəhəri” hakimləri, yəni “qocalar” haman qədim elbəyləri olan ata-dədələrdir. “Bir neçə qoca” sözündən belə anlaşılır ki, şəhəri qocalar-dədələr şurası idarə edirmiş.

Yuxarıda dedik ki, təsərrüfat-sosial quruluşu əmlak bərabərliyinə dayanan şəhər adamlarının (icmasının) dini inancları sistemə görə zərdüştilikdir. Belə görünür ki, ilkin zərdüşti sosial quruluşu əmlak bərabərliyi üzərində qurulmuşdur. Bunun ən bariz nümunəsi odur ki, Qam Ata pers hakimiyyətini devirdikdən sonra bərabərlik hüququnu yenidən bərpa etmiş və pers hakimlərinin əmlakını (bu əmlak xalqın əlindən alınmışdı) xalq arasında bölüşdürmüşdü. Ərəblərin istilasına qədər Azərbaycan ərazilərində, bu sırada Albaniyada Zərdüştilərin mülki bərabərlik təlimi əsas hüquq prinsipi kimi dini-sosial icmalarda mühafizə olunmuşdur. Ərəb is-

peredim XVI fəslinin birinci bəndində göstərilir ki, Rəşən ədalət taarısının xüsusi adıdır. İ. Purdavud yazır ki, “Mehr-yəşt”in 10 və 100-cü, “Bəhram-yəşt”in 47-ci bəndində bu ad “doğru” mənasını verən “yəziştə” sözü ilə

bu yerdə əlilliklərinə görə bir illiklə “Bəhram-yəşt” (Bəhram-yəst) təyini 100 illik ədalət taarısını, “Rəşən-yəşt” isə bir illik ədalət taarısını ifadə etmişdir. Ədalət taarısının adı “Bəhram-yəst”in VIII, XVI və XXVI bəndlərində, “Rəşən-yəst”in VIII, XVI və XXVI bəndlərində qeyd edilmişdir. Bəhram-yəstə ədalət taarısının adı “Bəhram-yəst”in VIII, XVI və XXVI bəndlərində qeyd edilmişdir.

Bu 100 illik ədalət taarısının “Bəhram-yəst”in VIII bəndində qeyd edilmişdir. “Bəhram-yəst”in VIII bəndində qeyd edilmişdir. “Bəhram-yəst”in VIII bəndində qeyd edilmişdir. “Bəhram-yəst”in VIII bəndində qeyd edilmişdir.

anlaşılmazlığı unutmmaq üçün ova çıxır və səhrada bir çobanın öz sürü itini ağacdən asıb edam etdiyini görür. O, dərhal saraya qayıdır və qabaqca malı-əmlakı əlindən alınmış yeddi məzlumun şikayətini dinləyir. Bəhram

bu (Bəhram-yəst) bəndində qeyd edilmişdir. “Bəhram-yəst”in VIII bəndində qeyd edilmişdir. “Bəhram-yəst”in VIII bəndində qeyd edilmişdir. “Bəhram-yəst”in VIII bəndində qeyd edilmişdir.

“Bəhram-yəst”in VIII bəndində qeyd edilmişdir. “Bəhram-yəst”in VIII bəndində qeyd edilmişdir. “Bəhram-yəst”in VIII bəndində qeyd edilmişdir. “Bəhram-yəst”in VIII bəndində qeyd edilmişdir.

6. Allahverdiyeva Z. Azərbaycanca nizamşünaslığın təşəkkülü və inkişafı (40-cı illər), Bakı, 2007.
7. Yəştha, c. 2, Təlif və təfsir İ.Purdavud, Bombay, 1928.
8. Sadiqoğlu Ç. Nizaminin zərdütiliyə münasibəti – “Nizami Gəncəvi” almanaxı, birinci kitab, “Elm”, Bakı, 1964.
9. Azərbaycan tarixi, I c. (ən qədim zamanlardan XX əsrədək), Bakı, 1994.
10. Сарияниди В.И., Кошелевко Г.А. За барханами – прошлое. «Наука», Москва, 1966.
11. Girşman R. İran əz ağaz ta islam (Başlanğıcdan islama qədər İran), fransızcadan fars dilinə tərcümə edən M.Muin. I nəşri 1336 (1957), 9-cu çapı 1993.
12. Дьяконов И.М. История Мидии (от древнейших времен до конца IV века до н. э.). Москва-Ленинград, 1956.
13. Azərbaycan tarixi. Bakı, “Çıraq”, 2009.
14. Bünyadov Ziya. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. “Şərq-Qərb”, Bakı, 2007.
15. Həbibbəyli İ. Ədəbi şəxsiyyət və zaman. Bakı, “Elm və təhsil”, 2017.

Sasani Chingiz

THE IDEOLOGY OF «UTOPIAN SOCIETY» IN NIZAMI'S WORK «IGBALNAMEH» AND ANTI – REALITIES IN THE HISTORY OF THE ANCIENT CULTURE OF AZERBAIJAN

Summary

In 1940-1941 years some Russian and Azerbaijan scholars have connected the ideology of utopian society with the ancient philosophical theology of Greek in Nizami's work «Khamasa», specially in «Igbalnameh». But in reality in the heritage of Nizami is talked not about the utopian, but about the oldest social and the civil equality community which existed in Azerbaijan.

The author proved scientifically on the base of historical and Zoroastrian sources that in the ancient Albanian and Mannan – Midian territories in primitive communal system the social and property equality law had been existed.

Сасани Чингиз

ИДЕОЛОГИЯ «УТОПИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА» В ПОЭМЕ НИЗАМИ «ИГБАЛНАМЕ» И АНТИРЕАЛЬНОСТЬ В ИСТОРИИ ДРЕВНЕЙ КУЛЬТУРЫ АЗЕРБАЙДЖАНА

Резюме

В 1940-1941 гг. 20 столетия группа русских и азербайджанских учёных приравнивала теорию идеологии «Хамсе» Низами, особенно в поэме «Игбалнаме», древнегреческой философии. На самом деле, в теории об утопии в «Хамсе» Низами раскрывается идея о существующем в древнем Азербайджане социальном и гражданском равноправии. Автор, опираясь на исторические источники на территории зороастризма, доказал, что в древних Албании и Манна – Мидии существовало социальное и имущественное равноправие первобытно-общинного строя.